

Makalenin Geliş Tarihi: 10.10.2019
Kabul Tarihi: 22.11.2019
Makalenin Türü: Araştırma-İnceleme

**AZERBAYCAN- TÜRKİYE İLİŞKİLERİNDE
AZERBAYCAN YARDIMLARI VE AZERBAYCAN'IN
SOVYETLEŞMESİ MESELESİ (1918-1920)**

**THE MATTERS OF AZERBAIJAN ASSISTANCE
AND SOVIETIZATION OF AZERBAIJAN IN AZERBAIJAN-TURKEY
RELATIONS (1918-1920)**

Meltem TEKEREK*

ÖZ

1919 yılında Mustafa Kemal'in Samsun'a çıkmasıyla Anadolu'da bir direniş hareketi başlamıştır. Bu direniş hareketinin amacına ulaşması için yüklü miktarda maddi desteğe ihtiyacı vardır. Bu desteği sağlayabilecek iki ülke; Sovyet Rusya ve Azerbaycan'dır.

Uluslararası ilişkilerde hassas bir konumda olan Azerbaycan topraklarında İngiltere ve Rusya söz sahibi olmak istemektedir. Bu anlamda Osmanlı'nın desteğine ihtiyacı olan Azerbaycan bir yandan da Anadolu Hareketi'ni izlemektedir.

İstanbul Hükümeti ile Anadolu'da yürütülen Milli Mücadele hareketi arasında birtakım ayrılıklar yaşandığı gibi Milli Mücadele Hareketi içinde de ayrılıklar söz konusudur. Azerbaycan'da da halk, meclis ve hükümet içinde anlaşmazlıklar yaşanmaktadır. Bakü'de ve Moskova'da yürütülen yardım görüşmeleri, çeşitli engellerle karşılaşmış, Azerbaycan'ın Kızıl Ordu tarafından işgalinin hemen öncesinde sonuç vermeye yüz tutmuştur.

Yaklaşık iki yıllık ömrü olan Azerbaycan Cumhuriyeti ile Türkiye arasındaki ilişkilerde bu dönemde; Milli Mücadele hareketine yapılacak yardım konusu ve

* Dr., MEB, meltemtekerek@gmail.com; ORCID: 0000-0001-5212-5313: **Bu makaleye atıfta bulunmak için/To cite this article:** Meltem Tekerek, "Azerbaycan- Türkiye İlişkilerinde Azerbaycan Yardımları ve Azerbaycan'ın Sovyetleşmesi Meselesi (1918-1920)", Atatürk Üniversitesi, **Atatürk Dergisi**, VIII, S.2, (2019), s.263-283. (<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniad>)

Azerbaycan'ın Kızıl Ordu tarafından işgalinde Türkiye'nin etkisi göze çarpan konular arasındadır.

Anahtar Sözcükler: Milli Mücadele, Türkiye, Azerbaycan, Sovyet Rusya.

ABSTRACT

An insurgency movement started in Anatolia through Mustafa Kemal arrived to Samsun in 1919. This insurgency movement need a substantial amount of financial support to achieve its pupose. The two countries that can provide this support were Soviet Russia and Azerbaijan.

On the territory of Azerbaijan, which was in a sensitive position in international relations, England and Russia want to have a say in. In this sense, Azerbaijan, which need the support of the Ottomans, was following the Anatolian Movement.

There were some contrasts between the Ottomans and the National Struggle Movement in Anatolia, as well as there were seperations in the National Struggle Movement. Azerbaijan also had disagreements among the people, the parliament and the government. The aid negotiations in Baku and Moscow faced various obstacles and began to yield results just before the occupation of Azerbaijan by the Red Army. In this period in relations between Turkey and Republic of Azerbaijan with a life of about two years; financial support for the National Struggle Movement and influence of Turkey in Azerbaijan's occupation by the Red Army are among the conspicuous topics.

Keywords: National Struggle, Turkey, Azerbaijan, Soviet-Russia.

GİRİŞ

A-İKİ ÜLKE ARASINDAKİ İLİŞKİLERDE GENEL GÖRÜNÜM

Kafkasya, Sovyet İhtilali'nden sonra Rusya'dan ayrılmış ve burada Mayıs 1918'de Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan bağımsızlığını ilan etmiştir. Hemen ardından Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasındaki savaş hali 30 Ekim 1918 tarihinde ağır koşulları olan Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasıyla bitmiştir. Bu antlaşma Azerbaycan tarihi için de önemlidir. Antlaşmanın 11. Maddesine göre Osmanlı ordusu tüm Transkafkasya'dan dolayısıyla Azerbaycan'dan hemen çekilmek zorundadır. Osmanlı Birlikleri bir hafta içinde Bakü'yü boşaltacak, bir ay içinde Azerbaycan'ı terk edeceklerdir. Bu durumda 1918 yılında Kafkasya'da Bakü'ye kadar ilerlemiş olan Osmanlı birlikleri mütareke

hükümlerine göre bu bölgeden çekilmek zorunda kalmıştır. Kafkasya, İngilizler tarafından işgal edilmiş ve burada bir “*cordon sanitaire*” kurularak Türkiye ile Rusya arasındaki ilişki kesilmiştir. İngilizler, 28 Ağustos 1919’da Batum hariç bütün Kafkasya’yı, 7 Temmuz 1920’de de Batum’u terkedeceklerdir.¹

Mondros Ateşkes Antlaşması hükümlerinin uygulanmaya başlamasıyla uluslararası koşullar değişmiş, artık Azerbaycan’ın bağımsızlığının tanınması konusu, sadece Osmanlı Devleti ile değil, müttefik devletleri ile yürütülecek görüşmelerle de ilgili olmaya başlamıştır. Topçubaşov, Azerbaycan Hükümetinden Avrupa’ya gitmek için talimat istemiş, bu arada Osmanlı bürokratları ve İstanbul’daki müttefik devletlerin temsilcileriyle bazı görüşmeler yapmıştır. Topçubaşov, Osmanlı Devleti tarafından Azerbaycan’ın bağımsızlığının hukuken tanınması için çaba göstermekte ve Bakü’ye Osmanlı diplomatik temsilcisinin gönderilmesine çalışmaktadır. Topçubaşov, 1918 yılı Ekim ayında Sultan VI. Mehmet Vahideddin ile görüşmek istemiş, onun bu isteğine 9 Ocak 1919 tarihinde verilen cevapta şöyle denmiştir: “*Günümüzde Azerbaycan’ın resmi tanınmaması sebebiyle temsilcinin resmi kabulü uygun değildir, fakat Topçubaşov eski Duma üyesi olması dikkate alınarak, padişah tarafından kabul edilebilir*” 10 Ocak 1919’da Topçubaşov’un Sultan VI. Mehmet Vahideddin tarafından kabulü 15 dk. süren duygusal sohbetle geçmiştir.²

Bugünlerde Azerbaycan’ın bir hükümet buhranı geçirdiğini de belirtmek gerekir. Azerbaycan’da iktidar, Müsavat partisinde görülüyorsa da aslında bu partinin Meclis’te mutlak çoğunluğu olmadığından, ülke koalisyonla idare edilmektedir ve hükümet sık sık zor durumlar yaşamaktadır. Meclis’teki en fazla üyeli Müsavat ortada bir partidir. Azerbaycan’ın ulusal çıkarlarını Türkiye’nin çıkarları ile uyumlu görmeyip, daha çok İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri ile işbirliği içinde Gürcistan’la bir Konfederasyon kurmak ve Bolşevikleşmeyi önlemek için çalışmaktadır. Türkiye’ye her bakımdan destek olan ve Millî Mücadeleyi kuvvetle savunan parti Sol Sosyalistler yani Bolşeviklerdir. Diğer üç parti; Ahrar Fırkası, İttihad Fırkası (İslamcı Sağ) ve Sosyalistler (Menşevik) Türkiye konusunda bu iki parti arasında yer almaktadır.³

¹ Mehmet Gönülöbol- Cem Sar, “1919-1938 Yılları Arasında Türk Dış Politikası”, **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1996, s. 18-19. Mehmet Gönülöbol- Cem Sar, **Atatürk ve Türkiye’nin Dış Politikası**, ATAM Yayınları, Ankara, 1997, s. 1-2; Jamil Hasanlı, **The Sovietization Of Azerbaijan- The South Caucasus in the Triangle of Russia, Turkey and Iran 1920-1922**, The University of Utah Press, Salt Lake, 2018, s. 33.

² Vasif Qafarov, (Çev. Eldeniz Recebov), **Türkiye- Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922)**, TEAS Press, Neşriyyat Evi, İstanbul, 2018, s. 292- 294.

³ Kamuran Gürün, **Türk- Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 21.

İşgal altındaki Osmanlı Devleti ise Sultan VI. Mehmed Vahidettin'in müttefiklerden yana olan rejimi ile 1919 Mayıs'ında Samsun'a çıkan Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğindeki direniş hareketi arasında ikiye bölünmüştü. Bakü'nün İstanbul'daki Sultan rejimi ile resmi ilişkileri devam ederken, bir taraftan da coğrafi nedenlerle Doğu ve Orta Anadolu'dan çıkmış, kendilerini Osmanlı'dan çok Türk olarak tanımlayan direnişçilerle zor ve karmaşık bir ilişkiye girmektedir. Ayrıca Türkiye'deki antiemperyalist güç bloku içinde de Mustafa Kemal'in önderliğindeki ulusçular ve eski İttihat ve Terakki rejimine sadık olanlar arasında ayrılıklar vardı. Güçlerini tekrar elde etme düşüncesinde olan Genç Türkler, Mustafa Kemal'in rakibi durumundaydılar. Bu durumun farkında olan Mustafa Kemal, onların Milli Mücadele hareketi içinde kontrol elde etmelerini engelleyecek, bunun için Eylül 1919'da Sivas'ta gerçekleşen Kongre'ye katılanlar İttihat Terakki ve politikalarından vazgeçtiklerine dair yemin edeceklerdir. İki grup arasındaki bölünme Anadolu'da gün yüzüne çıkmazken, Transkafkasya'da daha gözle görülür bir haldedir.⁴

Anadolu'da Milli Mücadelenin şekillenmeye başladığı bir sırada Mustafa Kemal Paşa, Kazım Karabekir Paşa ve Rauf (Orbay) Bey manda ve Bolşeviklik tartışmalarının da gündemde olduğu Erzurum Kongresi günlerinde Bolşevikliğin ülkeyi büsbütün parçalamasını ve her güçlü ülkenin vatandan bir parçayı istila etmesi ihtimaline karşı Bolşeviklerle temasın gerçekleştirilmesine karar vermişlerdir. Diğer temaslar sadece bilgi almak amacıyla yapılacaktır. Bunun üzerine Kazım Karabekir Paşa, biri Moskova'ya biri Bakü'ye olmak üzere iki kişi göndermiştir.⁵ Ömer Lütfi Bey Bakü'ye, Fuat Sabit Bey ise Moskova'ya gönderilmiştir. Fuat Sabit Bey de önce Bakü'ye gidecektir.⁶

2 Eylül 1919'da Erzurum'a dönen temsilcilerden Dr. Ömer Lütfi Bey Kazım Karabekir Paşa'ya şu bilgileri vermiştir: “*Kafkasya'ya Bolşevik kıtaları henüz girmemiş olmakla beraber, Bolşevik cereyanları ve teşkilatı var; fakat gizli. Bakü'de Azerbaycan Müsavat hükümeti İngilizler'in elinde. Bize karşı lakayd. Bizi ölmüş addediyorlar ve muaveneti-i nakdiyeye yanaşmıyorlar. Bolşevikliğin yakında mahvolacağına kanidirler.*

⁴ Tadeusz Swietochowski, **Russian Azerbaijan 1905-1920 The Shaping Of National Identity in a Muslim Community**, Cambridge University Press, Cambridge/United Kingdom, 1985, (First Paperback Edition 2004), s. 160-161.

⁵ Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 80.

⁶ K. Gürün, **Türk- Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, a.g.e., s.19.

Gürcü Menşevik Hükümeti de İngilizler 'in elinde. Bakü ve Tiflis'te büyük İngiliz kuvvetleri görülmüyor. İngilizler' in bütün Kafkasları tahliye edeceği şâyiaları da var."⁷

Bakü'ye giderek Azerbaycan Hükümeti yetkilileri ile görüşen Dr. Fuat Sabit ise sonucu şöyle bildirmiştir:

"2- Azerbaycan Hükümeti istikraza muvafakat ediyor. Murahhası gelecektir. Zuhur eden kabine buhranı şimdiye kadar tehirine sebep olmuştur. Bolşeviklerle görüştim. Bolşevizmin memleketimizde tesisi için içtimaî, iktisadî hiçbir esas olmadığı gibi halkın irfan ve an'nesi de buna muhalif olduğundan hiçbir ıslâhat-ı içtimaiye davetine girişmeden ne suretle yardım edeceklerini sordum. Her suretle yardım edeceklerini ve şimdi yol olmadığından yalnız paraca yardım mümkün olduğu ve ne miktara ihtiyaç hasıl olursa derhal vereceğini temin ettiler.

5-Azerbaycan Hükümeti Sulh Konferansında İngilizler 'den ümitvar olduğu cihetle ihtiyat ve itidalle hareket etmektedir. Sulh Konferansı'nın maksadı Maverai Kafkas Konfederasyonu yapmaktır. Hükümet buna taraftardır. Bu cihetle açıktan açığa bize yardım etmek ve icabında muhasemeyi kabul etmek fikrinde olmadığını anladım.

*6-Reisi Vükela Nasip Bey Rauf Bey'in buraya gelmesinin muvafık olacağını söyledi. Silah ve cephane ne miktar verileceğini ve hangi vasıtalarla gönderileceğini soruyor."*⁸

Bu ifadelerden de anlaşıldığı gibi Azerbaycan'daki Hükümet İngilizler'in etkisinde olmakla beraber yardıma olumlu bakmaktadır. Ancak içinde bulunduğu durum nedeniyle tedbirli hareket etmek zorundadır.

Türk milliyetçileri Azerbaycan'dan mali ve askeri yardım yanında Bolşeviklerle işbirliğini kolaylaştırmak konusunda da yardım istemektedir. Gürcistan'la Ermenistan, kuzey-doğu yolunu tıkayarak İtilaf devletleriyle iş birliği yaptıklarından Azerbaycan'ın yardımı özellikle gereklidir. Doğu kuvvetlerinin eski komutanı Halil Paşa, Türk milliyetçilerine yardımda bulunması için Azerbaycan'daki Müsavat yönetimini ikna etmek amacıyla 23 Eylül 1919'da Nahcivanlı Büyükhan'la birlikte Bakü'ye gönderilmiştir. Karabekir daha önce de bu yönetime başvurmuş, ama beklenen sonuç alınamamıştır. Bu yüzden Karabekir, Halil Paşa'ya ulusal kuvvetlerin Türkiye'yi yaşatacağını ve Ermenileri er geç Kafkaslar 'da ezeceğini; İtilaf Devletleri Ermenistan ve Azerbaycan'a kuvvet gönderirse, köprü ve tünelleri yıkarak, silah ve cephaneleri yağma etmeleri ve yakında Kafkasları aşacak olan Bolşeviklerle temasa geçip anlaşmaları

⁷ K. Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 183.

⁸ K. Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 395-396.

gereğini; İngilizlerin o tarihten sonra Kafkaslarda tutunamayacaklarını; Bolşeviklerin Kafkaslara egemen olacaklarını ve Azerbaycanlıların Arpaçay boylarında Türklerin Bolşeviklerle buluşmasına engel olmamalarını Müsavat Hükümeti'ne anlatmasını önermiştir.⁹

Barış Konferansında İngiltere'nin desteğini sağlayacağını düşünen Azerbaycan yönetimi Türkiye'ye açıktan yardımda bulunarak bir tehlikeye uğramak istememektedir. Bu arada Enver Paşa'nın yakınlarından Nuri Paşa (Nuri Paşa Batum'da İngilizler tarafından tutuklu iken 1919 Haziranında kaçmayı başarmıştı.) Bakü'ye giderek orada kendi himayesinde Türkiye ile Rusya arasında aracılık yapan yarı resmi Türkiye Halkının Temsilciliği olan bir örgütü Eylül 1919'da kurmuştur. Temsilciliğin görevi Bakü yönetiminden Millî Mücadele için mali yardım bulmak da dâhil destek sağlamaktır. Örgüt Azerbaycan yönetimindeki bazı önemli makamlara Türkiyeli İttihatçıları gizlice yerleştirmeye başlamış, böylece iktidarı ele geçirmeye çalışmıştır. Bu örgütün giderlerini Müsavat Hükümeti karşılamaktadır. Türk milliyetçileri, bu örgütün üyeleri aracılığıyla Azerbaycan ile resmi olmayan ilişkiler kurmuşlardır.¹⁰

Türkiye ile bu karmaşık ikili ilişkiler devam ederken İngiliz İstihbarat Servisi Azerbaycan'ın İstanbul'daki özel diplomatik temsilcisi Yusuf Vezirov'un Mustafa Kemal'in temsilcileriyle görüştüğünü iddia etmiştir. Bu görüşmeler sırasında Vezirof'un milliyetçilerden birine, *"ırk ve din bakımından kardeş olan Türklerle Azerbaycanlıların birbirlerini desteklemeleri gerektiğini; Türkiye ile Azerbaycan arasında yapılacak bir sözleşmenin aralarındaki kardeşliğin ilk sağlam belirtisi olacağını öne sürdüğü"* söylenmiştir.¹¹ Bu söylemlerle ilgili olarak İngiliz Amiral John De Robeck Lord Curzon'a şöyle bir şifre göndermişti: *"Azerbaycan Hükümeti ile Türkiye milliyetçileri hem fikirler: Azerbaycan'a silah vermeye gerek yok."*¹²

Millî Mücadele hareketine yardım konusu Azerbaycan Kabinesinde ayrılık yaratmış, İngilizleri gücendirme korkusu, belirsiz ve ikili bir ifadenin kullanılmasıyla sonuçlanmıştır. Türkler'in Bakülü Himmetçiler tarafından kolaylaştırılan Bolşevik yeraltı faaliyetleriyle kurduğu bağlantı daha ümit verici olarak görülmüştür.¹³ Ancak her şeye rağmen Türk bağımsızlık savaşı Azerbaycan'da büyük oranda sempatizan

⁹ Salâhi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 183.

¹⁰ S.R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, s. 183-184; T. Swietochowski, **Russian Azerbaijan 1905-1920**, s. 161.

¹¹ S.R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, s. 184.

¹² V. Qafarov, **Türkiye- Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922)**, s. 303.

¹³ T. Swietochowski, **Russian Azerbaijan 1905-1920**, s.161.

kazanmıştır. Bu sempatizanlar; sonunda İttihatçıların milliyetçilerin yerini alacağına inanan Pan-İslamistler, Türkiye'deki hareketin dünya çapında bir anti-emperyalist devrimin başlangıcı olduğunu düşünen solcular ve genelde dar Azerbaycan milliyetçiliğine karşı olan değişik siyasal düşüncelere sahip kişiler gibi geniş bir yelpazeden gelmektedir. Swietochowski, Yusufbekov'un ikinci kabinesinin bu duygusallığa karşı bir iyi niyet gösterisi olarak Aralık 1919'da Mustafa Kemal'e yardım konusuna olumlu cevap verdiği bilgisini vermektedir.¹⁴

B-BOLŞEVİK İŞGALİNE DOĞRU GELİŞMELER

1920 yılına gelindiğinde Azerbaycan'ın tanınma konusundaki çabaları sonuç vermiş ve nihayet 11 Ocak 1920 tarihinde Paris Barış Konferansı'nda Azerbaycan'ın bağımsızlığı tanınmıştır. Azerbaycan'ın bağımsızlığı İtilaf Devletleri tarafından tanınır tanınmaz Kızıl Ordu Azerbaycan sınırlarına doğru ilerlemeye başlamıştır. Rus Bolşevik Hükümeti yerli (Azerbaycanlı) komünistlerin yardımlarıyla hükümeti düşürmenin mümkün olduğuna inandıkları için Azerbaycan'ın açık bir saldırıya uğramasına niyetli değillerdir. Çiçerin, Lenin'e yazdığı bir yazıda Azerbaycan'a karşı güç kullanmanın uluslararası seviyede dostları kendilerine karşı hale getireceğini ifade etmiştir. Sınırlı bir sosyal tabanı olan Azerbaycan Komünist Partisi de hükümetin düşürülmesi konusunda yeterince direnç göstermeyecek ve 1920'de büyük oranda silah, mühimmat ve maddi destek sağlayacaktır.¹⁵

Aynı tarihte bir de tartışmalara konu olan ve Azerbaycan ile ilişkileri etkilediğini düşündüğümüz Karakol Cemiyeti, Uşak Kongresi ve Karakol Cemiyeti'nin Bolşevikler ile yaptığı anlaşmadan söz etmek yerinde olacaktır. Karakol Cemiyeti tarafından her hususta müzakereye yetkili olarak Bakü'ye gönderilen Baha Sait Bey'in Bolşevik temsilcilerle Kasım 1919'da yaptığı müzakereler sonunda Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanındığı gün olan 11 Ocak 1920'de bir anlaşma metni imzalanmıştır. Karakol İhtilal Cemiyeti ve Uşak Kongresi İcra Heyeti adına Baha Sait Bey ve Rusya Komünist Partisi Kafkasya Bölge Komitesi adına Şalva Zuraboviç Eliava tarafından imzalanan bu anlaşma metni Kara Vasıf Bey tarafından onaylanması için Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya sunulmuştur.¹⁶

¹⁴ T. Swietochowski, **Russian Azerbaijan 1905-1920**, s. 163-164.

¹⁵ J. Hasanlı, **The Sovietization of Azerbaijan**, s. 35-36.

¹⁶ Betül Aslan, "Yeni Belgeler Işığında Karakol Cemiyeti, Uşak Kongresi ve Karakol Cemiyeti'nin Bolşeviklerle Yaptığı Anlaşma", **Atatürk Dergisi**, IV, S.1, 2004, s. 47-48; Adalet Şerifoğlu Tahirzade, "Karakol Cemiyeti Azerbaycan'da (Azerbaycan Arşivindeki Bir Dosya Üzerinde İnceleme)", **I**

Anlaşma metninde Avrupalı emperyalist ülkelere karşı birlikte mücadele eden Rusya Sovyetleri Cumhuriyeti ve Türkiye Geçici İhtilal Hükümeti'nin birlikte hareket ettiği belirtildikten sonra; bu anlaşmada belirtilen amaçlara muhalif hareket eden Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'daki hükümetleri devirmek için Türkiye Geçici İhtilal Hükümetini temsil eden Uşak Kongresi Heyet-i İcraiyesi ve Karakol İhtilal Cemiyeti Kafkas mahalli teşkilatına yardımcı olmayı üstlenmiştir. Bunun için Türkiye Geçici İhtilal Hükümeti Azerbaycan'daki Türk halkının kendisine duyduğu yakınlıktan ve Azerbaycan halkı arasından tanınmış kişilerin nüfuzlarından faydalanacaktır.¹⁷

Burada Karakol Cemiyeti ile ilgili belirtilmesi gereken hususlardan biri; Hüsamettin Ertürk'ün anılarında belirttiğine göre, Enver Paşa'nın liderliğinde eski İttihatçılarından Kara Vasıf ve Baha Sait'in de aralarında bulunduğu gizli bir örgütlenme olmasıdır. Böylece İttihatçılıkta direnen eski İttihatçılar gizli bir örgütle birbirlerine bağlanmışlar ve İngilizler'in Ermeni Tehcirine karışmış İttihatçıları tutuklamasından korunmak istemişlerdir.¹⁸

Mustafa Kemal Nutuk'ta Karakol Teşkilatı ile ilgili olarak; Erzurum'da Kongre kararlarının anlaşılmasını ve birlikte uygulanmasını sağlamaya çalışırken Karakol Cemiyetinin Genel Teşkilat Nizamnamesi ve Karakol Cemiyeti Genel Görev Talimatnamesi diye matbu birtakım evrakın bütün orduya dağıtıldığını öğrendiklerini söylemektedir. Nutuk'ta aktarıldığına göre talimatnameyi okuyan herkes bu girişimi Mustafa Kemal'in şahsı ile ilişkilendirmiş, bir taraftan kongrelerle aleni ve milli ortak mesaide bulunurken bir taraftan da esrarengiz ve müthiş bir komite oluşturduğu şeklinde yanlış bir kaniya sahip olmuşlardır. Faaliyetlerini Mustafa Kemal adına yapan Karakol Cemiyetinin Genel Görevler Talimatnamesinde bir milli ordudan ve bu ordunun başkumandanı ve büyük Erkân-ı Harbiyesinden, ordu-kolordu ve fırka kumandanları ile Erkân-ı Harbiyelerinin seçilmiş ve atanmış oldukları ve görevlerini gizli olarak yerine getirdiklerinden söz edilmiştir. Mustafa Kemal bunun üzerine bu nizamname ve talimatname konusunda uyarmış ve bu girişimin kaynağını araştırmakta olduğunu kumandanlara bildirmiştir. Sivas'a gittikten sonra Kara Vasıf Bey'den bu girişimlerin kendisi ve arkadaşlarına ait olduğunu anlamıştır. Mustafa Kemal Sivas'ta Kara Vasıf Bey'e gizli merkezin gizli başkumandanının ve gizli büyük Erkân-ı Harbiyenin kimler

Milletlerarası Türkiye Azerbaycan Münasebetleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Kastamonu, 2016, s. 81-82.

¹⁷ B. Aslan, “*Yeni Belgeler Işığında Karakol Cemiyeti, Uşak Kongresi ve Karakol Cemiyeti'nin Bolşeviklerle Yaptığı Anlaşma*”, s. 50; A.Ş. Tahirzade, “*Karakol Cemiyeti Azerbaycan'da*”, s. 83.

¹⁸ Samih Nafiz Tansu, **İki Devrin Perde Arkası**, Parola Yayınları, İstanbul, 2016, s. 219.

olduğunu sorduğu zaman ‘hepsi siz ve arkadaşlarınızdır’ cevabı almıştır. Bu cevaba büsbütün şaşırın Mustafa Kemal kendisine asla böyle bir oluşumdan bahsedilmediğini ve onayının alınmadığını söylemiştir.¹⁹

Hüsamettin Ertürk de anılarında Sivas Kongresine üye seçilerek gelen Kara Vasıf Bey ile Mustafa Kemal arasında geçen konuşmayı nakletmiştir. Ertürk’ün ifadesiyle İttihatçıları serüvenci bulan Mustafa Kemal, antlaşma yıllarında İstanbul’da büyük yararları görülen bu eski komitecileri Anadolu direnişine karıştırmak istemiyordu. Vasıf Bey’e “*Kuzum Vasıf Bey, gizli direnişçiler kimlerdir ve nerededirler? Hele bütün bu gizli kuruluşların Başkumandanı kimdir? Bunları biz de bilelim, öğrenelim*” demiştir. Ancak onun cevabına fırsat vermeden “*Sizlerin amacı kapatılmış İttihat ve Terakki’yi canlandırmaktır. Böylece iktidarı yeniden ele geçirmek istiyorsunuz. Bunların farkındayım. Sizin gizli Başkumandanınızın adını da söyleyeyim. Enver Paşa’dır*” demiştir. Vasıf Bey, Talat Paşa’nın Berlin’den gönderdiği direktifte Başkumandanın Mustafa Kemal olduğunu yazdığını söylediye de Mustafa Kemal bu konuda ikna olmamıştır. Görüşmenin sonunda Mustafa Kemal “*Karakol Teşkilatı, armasıyla, yönetmeliğiyle ve hatta üyeleriyle tarafımızdan kapatılmıştır*” demiştir. Fakat yine de teşkilatın dağıldığını ve amaçlarından vazgeçtiğini söyleyemeyiz.²⁰

Kızıl Ordu’nun Azerbaycan’ı işgali öncesi benzer içerikte bir teklif de 26 Nisan 1920 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti tarafından Rus Sovyet Hükümetine gönderilmiştir. Bu teklif listesine göre Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti emperyalist hükümetlere karşı faaliyet yürüten Bolşevik Ruslarla işbirliğini kabul etmektedir. Bolşevikler Gürcistan’a karşı askeri bir operasyon gerçekleştirecek olurlarsa, ya da Gürcistan’ı Bolşevik Birliği’ne girmeye zorlarsa Türkiye Hükümeti emperyalist Ermeni Hükümetine askeri bir operasyon gerçekleştirmeyi ve Azerbaycan Hükümetini Bolşevik Devletler Grubuna dâhil etmeyi taahhüt etmiştir. Ardından emperyalizme karşı ortak mücadelede kendi ulusal kuvvetlerini güçlendirmek ve işgalci emperyalist kuvvetleri kovmak için ilk aşamada beş milyon altın, belli sayıda mühimmat ve diğer savaş makine ve araçları ile Doğu’da operasyon gerçekleştirecek kuvvetler için de sağlık araçları talep edilmiştir.²¹ Söz konusu antlaşma ve tekliften yola çıkarak Karakol Cemiyeti’nin ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin Türkiye’nin

¹⁹ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk, (1919-1920)**, I, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, Milli Eğitim Basımevi, 1970, s. 72-74.

²⁰ S.N. Tansu, **İki Devrin Perde Arkası**, s. 340-343.

²¹ **Rusya Federasyonu Dış Politika Arşivi**, Fond 04, Sıfı 39, Dosya 52987, List 1.; Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 930-2-0-0-2-15-2.

kurtuluşunu Ruslar'la işbirliğinde gördüğünü söyleyebiliriz. Meclis Hükümetinin Sovyet Ruslarla işbirliğine karşılık maddi destek talebi ise aradaki farktır.

Bakü'nün işgaline giden süreçte İngiltere'nin Rusya meselesinden çekilmesi de oldukça önemli bir gelişmedir ki bu Rusya'nın büyük devlet olarak bölgede rahatça hareketine imkân vermiştir. Hasanlı'ya göre Büyük Britanya'yı "Rusya meselesinden" çekmeye iten bir Turan imparatorluğu korkusudur. Rusya, İngiltere'nin Rus meselesine müdahale etmemesi taahhüdünde bulunması halinde, Karakol örgütü ile yapılan anlaşmadan feragat edeceğini bildirmiştir. Komiser Chicherin 29 Şubat 1920'de Rus Komünist Partisi Kafkasya Bölgesel Komitesinden Shalva Eliava'ya hitaben şunu yazmıştır: "*Genç Türklerle savunma ya da saldırı amaçlı bir birlik yaratmak istemiyoruz. Çünkü bunun İngiltere ile anlaşmayı ilgilendiren konularda elimizi bağladığı açıktır. Türk emperyalizmini kışkırtmak istemiyoruz. Nuri Paşa gibi yerleşmiş emperyalist Türk askerlerinin Kafkasya'nın Müslüman bölgelerine girmesine izin vermemeliyiz; yarı komünizm olarak tanıtılan pan islamizm bizim için devrim karşıtı bir güç kadar tehdittir, bugün değilse yarın bunlara karşı mücadele edeceğimiz için Genç Türklerle birlik olarak bir antlaşma imzalamak büyük bir hata olacaktır. Bu birlik gelecekte ilgili belirsiz antlaşmalarla yer değiştirmelidir.*"²²

Yine Hasanlı'nın Gürcistan Cumhuriyeti'nin eski başbakanı Noe Jordania'nın kitabından aktardığına göre: "Güney Kafkasya Cumhuriyetleri topraklarını işgal etmesi için Sovyetler'i yönlendiren kişinin İngiliz Başbakanı Lloyd George olduğu dünya için bir sır değildir. Chicherin sırrı ortaya çıkarmış ve tüm dünya sırrın ne olduğunu öğrenmiştir. Aslında Sovyetlerle ticaret anlaşması imzalandığında Lloyd George onlara Transkafkasya'da müdahale etmemeyi garanti etmiştir. Daha sonra 1950'de Mehmet Emin Resulzade Ankara Halkevinde yaptığı konuşmada bu gerçeği onaylamıştır. Resulzade İngilizler 'in Kafkaslar'dan çekilmesinin Bolşevikler'i Kafkasya'yı işgal etmek konusunda cesaretlendirdiğini ifade etmiştir. Aynı zamanda Londra'yı ziyaret eden Sovyet Dış Ticaret Komiseri Krasin'e Majesteleri Hükümetinin Kafkasya konularına karışmayacağını ifade etmiştir. Dolayısıyla Sovyet Rusya Azerbaycan'ın işgali konusunda uluslararası bir garanti aldıktan sonra saldırıya geçmiştir. İşgalin arefesinde Azerbaycan'ı destekleyen hemen hemen bütün yabancı kuvvetler nötralize edilmiştir."²³

²² Jamil Hasanlı, **Foreign Policy Of The Republic Of Azerbaijan- The Difficult Road Western Integration, 1918-1920**, Taylor& Francis Group, London, 2016, s. 379-380; A.Ş. Tahirzade, "*Karakol Cemiyeti Azerbaycan'da*", s. 84.

²³ J. Hasanlı, **Foreign Policy Of The Republic Of Azerbaijan**, s. 380.

Diğer taraftan Sovyet Rusya'nın Azerbaycan'a bakışı siyasi olmaktan çok ekonomik faktörlerle ilgili olmuştur. 1920 baharına gelindiğinde sivil savaş az ya da çok sona gelmiş ve çökmüş olan ekonomiyi iyileştirmek gibi zor bir görev ortaya çıkmıştır. Ekonominin iyileştirilmesi ilk olarak ve en başta petrole bağlıdır. Aslında Ocak 1920'deki diplomatik çatışmaların arkasında Bakü petrollerine sahip olma niyeti yatmaktadır. Martta Lenin tarafından Kafkas Cephesi Devrimci Askeri Sovyeti'ne gönderilen bir telgrafta açıkça Bakü'nün işgalini ilgilendiren bu konuya atıfta bulunmaktadır. *"Bakü'nün işgali bizim için çok, çok önemlidir. Diplomatik olmak için ifadelerde elinizden gelenin en iyisini yapın ve onları güçlü bir bölgesel Sovyet Hükümeti'nin hazırlanmakta olduğu konusunda kesinlikle ikna edin..."*²⁴

Bu arada 1920 baharının başlarında parlamento ile Azerbaycan hükümeti arasında fikir ayrışması yaşanmaktadır. Kuzeyden tehdit gelmeye başladığında; Sovyet Rusya'ya karşı sert bir duruş sergileyen Dışişleri Bakanı Khoyski'nin grubu ile bir uzlaşma politikası izleyen İçişleri Bakanı Mammad Hasan Hajinski arasında anlaşmazlık derinleşmiştir. Hükümet içindeki uyuşmazlık, parlamentodaki siyasi partiler arasındaki uyuşmazlığı artırmıştır. O sırada Bakü'yü ziyaret eden Gürcistan Savunma Bakanlığı'nın üst düzey bir üyesi olan General Giorgi Kvinitadze, Nisan 1920'de Azerbaycan'ın entelektüelleri arasında temelde üç eğilim bulunduğunu ifade etmiştir. Asıl aydın grubu, Türkiye eğilimlidir; ikinci grup tam bağımsızlığı tercih etmiş; üçüncü ve en küçük aydın grubu, herhangi bir bayrak altında Rusya'ya katılma fikrini desteklemiştir. Bu yaklaşıma verilen destek, Denikin'in yenilgisinden ve Bolşeviklerin Azerbaycan sınırındaki manevralarından sonra güçlenmiştir.²⁵

Azerbaycan Bolşevikleri baştaki Anastasi I. Mikoyan ile birlikte, 11. Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'ı işgal etme planlarının hazırlanmasında ve yerine getirilmesinde aktif rol almıştır. 11. Ordu 26 Nisan'a kadar Azerbaycan sınırlarını çoktan geçmiş, Kuba ve Kuzar 27 Nisan'da işgal edilmiştir. Yani Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Sovyet Hükümetine gönderdiği teklif listesi imzalandığında Kızıl Ordu tarafından Azerbaycan sınırları geçilmiş durumdadır. Sovyet Ordusu Bakü'ye yaklaştığında, 11. Ordu birlikleri Bilajari İstasyonunda durmuş, Azerbaycan Bolşevikleri Cumhuriyet Meclisine, 27 Nisan günü saat 16: 00'da, Rus Komünist Partisi Kafkas Bölgesel Komitesi Bakü Bürosu ve İşçi Konferansı adına teslim olma talebini içeren bir ultimatoma vermiştir. 27 Nisan'da, ultimatoma, henüz kurulmamış olan Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti Kızıl Deniz

²⁴ J. Hasanlı, **The Sovietization Of Azerbaijan**, s. 36.

²⁵ J. Hasanlı, **Foreign Policy Of The Republic Of Azerbaijan**, s. 382-383.

Kuvvetleri Komutanı Cengiz Yıldırım imzasıyla meclise sunulmuştur. Ültimatomda “Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti Kızıl Deniz Kuvvetleri sizlere güçlerinizi derhal Yoldaş Neriman Nerimanov emrindeki Azerbaycan İşçi-Köylü hükümetine teslim etmenizi önerir. Bu durumda Kızıl Deniz Kuvvetleri, uyruğuna bakmaksızın tüm Bakü halkı için barışı ve istikrarı korumayı garanti eder. Bu yazı alındıktan sonra iki saat içinde bir cevap verilmelidir. Aksi takdirde ateş açılacaktır.”²⁶

27 Nisan 1920’de yapılan son parlamento toplantısında Mehmet Emin Resulzade kürsüdedir. Ateşli tartışmalar sırasında, sosyalist hizip ve onlara yakın olan hizipler, iktidarı Bolşeviklere devretme talebini desteklemiştir. Resulzade, mecliste o akşam yaptığı konuşmada, “ Kardeşler! Bizden önce bir ulti­matom var. Teslimiyet içeriyor. Fakat kardeşler, teslimiyet ne anlama geliyor? Kim için pozisyonumuzdan çekileceğiz. Sınırlarımızı aşan ordunun başında Necati adında bir Türk komutanı olduğunu söylüyorlar. Rusya’dan gelen bu saldırgan ordunun Türkiye’yi yaşam ve ölüm mücadelesinde kurtarma yolunda olduğunu düşünüyorum. Kardeşler! Türkiye Azerbaycan’ın kurtarıcısı. Ülkemizin amaçlarını destekleyen saygıdeğer bir ülkedir. Onun kurtuluşuna giden güçlere katılmaktan memnunluk duyacağız. Bu gücün özgürlüğümüze, bağımsızlığımıza zarar vermemesi koşuluyla. Ancak kardeşler rızamız olmadan sınırlarımızı geçen kuvvet dostumuz değil, düşmanımızdır. İşittiğimiz propaganda bir düşmanın propagandasıdır. Onlar bizi aldatıyorlar. Bu bir yalan. Buraya gelen güçler bir Rus ordusudur. İstedikleri şey 1914’teki sınırları yeniden tesis etmektir. Ülkemize Anadolu’yu kurtarma bahanesiyle giren istilacı ordu, bir daha buradan ayrılmak istemeyecektir. Hükümeti Bolşeviklere teslim etmek ve Rusya ile anlaşmaya varmak için ultimatomu kabul etmek gerekli değil. Ultimatomu nefretle reddediyoruz. Eğer bağımsızlığımızı göz bebeği gibi savunmaya karar vermiş olan parlamento bu ulti­matomu kabul ederse bu gönüllü olarak dost gibi görünen düşmana hükümeti teslim etmek anlamına gelecektir. Biz milletin isteği ve arzusuyla buradayız ve sadece kuvvet ve süngü bizi buradan çıkaracak.” Ancak Resulzade’nin teslimiyeti reddeden bu konuşmasına rağmen, Meclis Başkanının verilen ulti­matomu oylamaya sunmasının ardından üç kişinin tarafsızlığıyla yönetim Bolşeviklere teslim edilmiştir.²⁷ Burada Sovyet Rusya’nın Bakü’ye girişteki mukavemetin önüne geçmek için daha önce Karakol Cemiyeti adına Baha Sait tarafından imzalanan anlaşmada sözü edilen ırk olarak

²⁶ J. Hasanlı, **Foreign Policy Of The Republic Of Azerbaijan**, s. 381-382.

²⁷ J. Hasanlı, **Foreign Policy Of The Republic Of Azerbaijan**, s. 383. Nesiman Yagublu, **Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 2015, s. 61.

Azerbaycan ve Türkiye halklarının birbirlerine olan yakınlığından ve Azerbaycan halkı için önemli olan Türklerin nüfuzundan faydalandığı düşünülebilir.

Nisan 1920'deki bu olaylar sırasında Türk komünistlerden Süleyman Nuri ve diğer komünistlerin Orta Asya ve Astrahan'dan Bakü Bolşeviklerine silah ve mühimmat sağladıkları belirtilmektedir. Orjonikidze Lenin'e yazdığı bir telgrafta "*Bakü'deki Türk asker ve subaylarının devrim lehine çok aktif rol oynadıkları, onların sayesinde hükümetin Bakü'den kaçmasının engellendiğini*" ifade etmiştir.²⁸

Kızıl Ordu saflarında yer alan ve işgal sırasında adı geçen Necati ve diğer Türk askerleri ile ilgili olarak bir hususun açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Ali Asker'in belirttiğine göre; Ekim İhtilali'den sonra gönüllülük esasına göre oluşturulan Kızıl Ordu'da bir süre sonra "mecburi askeri mükellefiyet" sistemi getirilerek, ordudaki asker sayısında artış sağlanmak istenmiş, savaş esirlerine vatandaşlık alma fırsatı verilerek esirler Rusya vatandaşlığına alınmaya başlamışlardır. Bu şekilde oluşturulan Kızıl Ordu birliklerinde 200-250.000 enternasyonal savaşmıştır. Enternasyonel savaşçılar arasında Osmanlı subay ve askerlerinden oluşan birlikler de bulunmaktadır. 1918-1920 yılları arasında Kızıl Ordu saflarında yer alan Türk savaş esirlerinden oluşan dört birlik bulunduğu söz edilmektedir. Bu birliklerden Türk Atıcı Alayının oluşmasında Bakü'de faaliyet gösteren Türk komünistlerin önemli rolleri olduğu söylenmektedir. Ali Asker'in tespitlerine göre; Türk esirlerinin diğer esirlere göre oranı düşük olup, 2. 000. 000' dan fazla savaş esirinden 64. 500 ü Türk'tür. Kızıl Ordu saflarında yer alan toplamda 200 ila 300.000 arasında değiştiği söylenen enternasyoneller arasında ise Türk esirlerinin sayısının 1.000-1.200'den fazla olmadığı belirtilmektedir. Bunun yanında Türk savaş esirlerinin bütünü Bolşevik örgütlenmeler içinde yer almadığı gibi, Bolşevikler Türk birliklerinin oluşturulmasında Türk komünistlere pek fazla güvenmemiştir. Türk birlikleri olarak belirtilen birlikler sadece Türklerden oluşmamış, başka uluslara ait esirleri ve yerel komünistleri de içine almıştır. Türklerden oluşan enternasyoneller diğer bölgelere göre Bakü'de daha aktif olmuşlardır.²⁹

²⁸ Ali Asker, "*Bolşevik Devrimi, Kızıl Ordu ve Rusya'daki Türk Esirlerinin Kaderi*", **100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası**, H.Ü., Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2018, s.130.

²⁹ 1918-1920 yılları Kızıl Ordu saflarında yer alan Türk savaş esirlerinden oluşan dört birlik vardır: 1- Birinci Tatar- Başkort Taburunun Türk Bölüğü. 2- Türk- Komünist Askeri Birliği (Doğu Enternasyonel Birliği) 3-Türk Bölüğü (Özel Türk bölüğü) 4- Kızıl Ordu bünyesindeki 1. Türk Atıcı Alayı (Türk Kızıl Atıcı Alayı veya 1. Türk Atıcı Alayı). A. Asker, "*Bolşevik Devrimi, Kızıl Ordu ve Rusya'daki Türk Esirlerinin Kaderi*", s. 129-131.

C-AZERBAYCAN YARDIMLARI

Azerbaycan'ın Kızıl Ordu tarafından işgalinin hemen öncesinde Anadolu'daki Milli Mücadele liderlerinin Azerbaycan'dan yardım konusundaki taleplerinden Mart 1920'den itibaren sonuç alınmaya başlamıştır. Bakü İslam Cemiyeti Hayriyyesi'nin Anadolu'daki Türklere yardım amacıyla 1920 yılında bir müsamere düzenlediği ve 3000 sterlinlik bir gelir elde ettiği ve bu parayı Bakü İstikraz Bankası'na yatırdığı anlaşılmaktadır. Bu paranın 19.000 Osmanlı lirası ve 1.000.000 Fransız Frangı olarak Ankara'ya ulaştırıldığı ifade edilmektedir. Ancak 25 Kasım 1923 tarihli belgelerde paranın akıbetinin araştırılması istenmektedir.³⁰

Türkiye'de Mustafa Keskin'in Genelkurmay ATASE Arşivi kayıtları kullanılarak yaptığı çalışmaya göre; tamamı hamiline ait olmak üzere gönderilen poliçeler 29.03.1920 tarihini taşımaktadır. Bu yardımlar bizzat devletin Başvekili olan Nasip tarafından Hususi Vekili Mehmed Ali Bey aracılığıyla gönderilmiştir. Azerbaycan Milli Cumhuriyeti tarafından gönderilen paranın miktarı hakkında belgelerde farklı bilgiler bulunmasına rağmen 1.000.000 Türk lirasından az olmadığı muhakkaktır. Ancak, Keskin'e göre de gönderilen paranın tümünün Ankara'ya intikal edip etmediği belgelerden anlaşılamamaktadır. Grubun Azerbaycan Sefareti'ne müracaat ederek bilgi sorması üzerine burada verilen bilgide 12 çekten 8'inin ve ayrıca 19.000 Türk lirasının Ankara'ya intikal ettiği Hariciye Vekili'nin verdiği bilgiye göre beyan edilmektedir.³¹

Azerbaycan'ın Bolşevikler tarafından ele geçirilmesinden sonra 3 Mayıs 1920 tarihinde Mustafa Kemal tarafından 15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir'e gönderilen şifreli telegrafa göre Anadolu'nun Azerbaycan'dan yardım talebi devam etmektedir. Telegraf şöyledir: *"Elde beş para bulunmadığı malûmu devletleridir. Şimdilik dahilde bir menba da bulunmuyor. Başka taraftan temin edilinceye kadar Azerbaycan hükümetinden azami miktarda istikraz akdi imkânının teemmül ve temin buyurulmasını rica ederim."*³²

Nitekim bu talepten sonraki tarihlere rastlayan birtakım maddi yardımlar Anadolu'ya gönderilmiştir.

³⁰ **BCA**, Fon No: 030 10 00 00 Kutu No: 198 Gömlek No: 355 Sıra No: 10; **BOA**, Fon No: HR. İM., Dosya No: 89, Gömlek No: 65; S. Kemal Ermetin, **Anadolu'da ve Azerbaycan'da Türklere Uygulanan Bitmeyen Soykırım**, Töre Yayın Grubu, İstanbul, 2003, s. 301-302; Naki Keykurun (Şeyh Zamanlı), **Azerbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları**, Ekspres Matbaası, İstanbul, 1964, s. 116-117; Mirza Bala Mehmetzade, **Milli Azerbaycan Hareketi**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları No:40, Ankara, 1991, s. 120.

³¹ Mustafa Keskin, *"Millî Mücadelede Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuvay-i Milliye İçin Nakdi Yardım Göndermesi"*, **Türk Yurdu**, IX, No:22, Kasım 1988, s. 22.

³² **Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri IV**, ATAM Yayınları, Ankara, 2006, s. 330.

Kazım Karabekir Paşa 1 Aralık 1920’de TBMM’ye gönderdiği telgrafta; Rusya ve Azerbaycan Sovyet Cumhuriyetlerinin Erzurum’daki askeri okullara yardım yaptığını bildirmiştir. 14 Aralık 1920 tarihli TBMM oturumunda okunan Kazım Karabekir Paşa’nın telgrafı şöyledir: “*Gümrü’de Rusya İçtimai Şura Cemahir-i Müttefikası Vekili tarafından Rusya Cemahiri Müttefikası namına Erzurum’daki askeri mektepler ve sanayi gürbüzleri müessesesi için 50.000 altın ruble ve Azerbaycan İçtimai Şûra Cemiyeti namına da vekil tarafından 500 adet yüzlük Osmanlı altını teberru edilmekle Hükümetimiz namına tarafımdan teşekkürname yazıldığı maruzdur.*”³³

16 Mart 1921 tarihinde imzalanan Moskova Anlaşması’ndan sonrasında Azerbaycan yardımlarının hem arttığı hem çeşitlendiği görülecektir.

Bagirov ve Aslan’ın verdiği bilgilere göre ilk olarak Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti, TBMM’nin Azerbaycan’daki diplomatik temsilcisi Memduh Şevket Bey aracılığıyla 17 Mart 1921 tarihli başvurusuna karşılık olarak 1.000.000 altın ruble yardım yapmayı kararlaştırmış ve bu para Bakü’deki TBMM Hükümeti temsilciliğine teslim edilmiştir.³⁴

Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Hükümeti tarafından TBMM Hükümeti’ne gönderilen Nerimanov tarafından imzalanmış, 23 Mart 1921 tarihli bir telgraf ise bu dönemdeki Azerbaycan yardımları hakkında öz nitelikte bilgiler içermektedir. Telgrafın içeriği özetle şöyledir: “*Azerbaycan Sovyet Hükümeti her zaman Türk halkına yardım elini uzatmak istemiştir. Ancak bu isteğin gerçekleşmesine İtilaf işbirlikçisi, Gürcistan Menşevik Hükümeti engel olmuştur. Ama bugün Gürcistan’ın üzerinde de işçi-köylü iktidarının kıvılcık bayrağı dalgalanmaktadır. Dolayısıyla Azerbaycan Hükümeti Türk halkına sempatisini fiilen göstermek imkanına sahiptir ve elinden geldiği kadar yardım etmek istemektedir. Sovyet Gürcistan’ın yardımı ile Bakü’den Kars’a 30 sarnıç (tank/vagon/sistern) ham petrol ve 2 sarnıç (tank/vagon/sistern) benzin getiren bir katar yola çıkıyor, bu katara Tiflis’te ayrıca 8 sarnıç tank/vagon/sistern) gazyağı da eklenecektir. Sovyet Azerbaycan’ın Türk halkına yaptığı bu yardım iki kardeş ulusun sıkı bağlılık ve iş birliği için yepyeni bir dönemi açmış olacaktır.*”³⁵

³³ Betül Aslan, **Türkiye Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Abilov (1920-1923)**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2004, s. 105.

³⁴ Y.A. Bagirov, **Kurutuluş Savaşı Yıllarında Azerbaycan- Türkiye İlişkileri II**, 2000, s. 61; B.Asan, **Türkiye Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Abilov (1920-1923)**, s. 105.

³⁵ Stefanos Yerasimos, **Türk- Sovyet İlişkileri (Ekim Devrimi’nden Milli Mücadeleye)** Gözlem Yayınları, İstanbul, 1979, s. 355.

Altmış iki vagon petrolü Türkiye'ye gönderen Azerbaycan Sovyet Hükümetinden Dışişleri Komiseri Hüseyinov, Mayıs 1921'de Kazım Karabekir Paşa'ya çektiği telgrafta; "Şahtatinski'nin teklifi üzerine Türkiye'nin bağımsızlık mücadelesinde hayatlarını kaybetmiş askerlerin yetim çocuklarının barındığı yetimhaneler için her ay düzenli olarak üç tank gazyağı gönderilmesi hakkında Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti İnkılap Komitesi'nin karar aldığını" bildirmiştir.³⁶

Bu dönemde Azerbaycan tarafından Türkiye'nin talebi doğrultusunda Erzurum ve çevresinde bulunan petrolün çıkarılması için de teknik ekipman sağlanması hususunda yardımcı olunmuştur. Kazım Karabekir Paşa Bakü'de yapılacak olan Doğu Halkları Kurultayına gönderdiği delegeler arasında bulunan Mehmet Aziz Bey'e, Bakü'de petrolün nasıl çıkarıldığı ve nasıl işletildiği konusunda uzmanlık yapması görevini vermiştir. Ayrıca Mustafa Suphi'den petrol çıkarmak için gerekli olan araç gereçlerin Azerbaycan'dan temin edilmesi konusunda yardım talep etmiştir. TBMM Hükümeti Bakü'de temsilcilik açtıktan sonra Memduh Şevket Bey'e de aynı konu üzerinde çalışması yönünde talimat verildiği belirtilmektedir. Nitekim Memduh Bey, 18 Nisan 1921'de Azerbaycan Dışişleri Komiseri Hüseyinov'a gönderdiği yazıda; Erzurum ve civarındaki petrolün çıkarılması için Azerbaycan Cumhuriyeti tarafından hediye edilen araç ve gereçlerin bir an evvel Kars'a gönderilmesi için vagon tahsis edilmesini istemektedir.³⁷

1922 yılında da Azerbaycan'ın yardımları çeşitli şekillerde devam etmiştir. Azerbaycan'daki Türkiye temsilcisi Memduh Şevket Bey'in ricasını ele alan AKPMK Teşkilat Bürosu, 3000 pud (1 pud=16.38 kg.) benzin gönderilmesi kararını vermiş, yine AKPMK Başkanlık Kurulu'nun 6 Mayıs 1922 tarihli toplantısında Türkiye'ye petrol gönderilmesi kararı alınmış ve Tiflis'le temasa geçerek istenen on beş vagonun derhal gönderilmesinin sağlanması kararlaştırılmıştır. Kars Konsolosu Hacıbeyli, Hüseyinov'a gönderdiği 22 Ekim 1922 tarihli raporda; Kazım Karabekir Paşa'ya Azerbaycan'dan dokuz tank petrol gönderildiğini belirtmektedir.³⁸

Türkiye'ye yardım meselesi AKPMK özel toplantısında görüşme konusu olmuştur. 2 Ekim 1922'de S.M. Kirov'un başkanlığındaki AKPMK Prezidyumu "Anadolu'daki yoksullara yapılacak yardımın gerekli şekilde örgütlenmesini kabul

³⁶ B. Aslan, *Türkiye Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Abilov (1920-1923)*, s. 104; Y. A. Bagirov, *Kurtuluş Savaşı Yıllarında Azerbaycan-Türkiye İlişkileri II*, s. 61; S.K. Ermetin, *Anadolu'da ve Azerbaycan'da Türklere Uygulanan Bitmeyen Soykırım*, s. 305.

³⁷ B. Aslan, *Türkiye Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Abilov (1920-1923)*, s. 102-103.

³⁸ B. Aslan, *Türkiye Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Abilov (1920-1923)* s. 104

ederek, Azerbaycan Merkez Yürütme Komitesi'nden dört ve Maliye Komiserliğinden bir temsilciden oluşan komisyon kurmuştur. Bu komisyon bu konuyu ayrıntılarıyla incelemekle" görevlendirilmiştir.³⁹

Bu yıllarda petrol ürünlerinin dışarıya satılması için "Azneftesindikat" adında bir ithalat-ihracat örgütü kurulmuştu. Bu örgütün Türkiye'de Kars, Samsun, Trabzon ve İstanbul'da büroları açılmıştı. Yalnızca 1922 yılında "Azneftesindikat" Batum limanı yoluyla savaşan Türk halkı için 9294 ton gazyağı ve 340 ton benzin göndermiştir.⁴⁰

Bunların dışında Hasanov tarafından 1922 yılının 17 Eylülünde Bakü'de "Qırmızı aypara" etkinliği gerçekleştirilerek elde edilen bütün gelirin Türkiye'ye gönderildiği söylenmekte ama miktarı ve cinsi belirtilmemektedir.⁴¹

³⁹ Y. A. Bagirov, **Kurtuluş Savaşı Yıllarında Azerbaycan-Türkiye İlişkileri II**, s. 64; S.K. Ermetin, **Anadolu'da ve Azerbaycan'da Türklere Uygulanan Bitmeyen Soykırım**, s. 305-306.

⁴⁰ Y. A. Bagirov, **Kurutuluş Savaşı Yıllarında Azerbaycan-Türkiye İlişkileri II**, s. 74; Hasan Hasanov, **Neriman Nerimanov'un Milli Devletçilik Bakışları ve Faaliyeti**, Bakı, Elm, 2005, s. 127.

⁴¹ H. Hasanov, **Neriman Nerimanov'un Milli Devletçilik Bakışları ve Faaliyeti**, s. 123.

SONUÇ

Yaklaşık iki yıllık kısa bir ömrü Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin her yeni kurulan devlet gibi kendi iç meseleleri vardı. Uluslararası ilişkilerin bir aktörü olarak; Rusya ve İngiltere'ye karşı bağımsızlığını korumaya çalışırken Osmanlı ile iyi ilişkiler geliştirmek zorundaydı.

Anadolu'da ise Mondros Mütarekesi sonrası 1919 yılında bir kurtuluş hareketi başlamıştı. Azerbaycan başlangıçta kendi durumu ile ilgili belirsizlik yaşarken, Anadolu Hareketinin başarısından da emin değildi. Böyle bir ortamda Azerbaycan'ın bir yandan Osmanlı ile ilişkileri yürütmeye çalışırken, bir yandan da Anadolu Hareketini izlediği anlaşılmaktadır.

Anadolu Hareketinin ihtiyaç duyduğu maddi desteğin sağlanabilmesi için yapılan görüşmeler Azerbaycan'ın yardım etme niyetini ortaya koyarken, tereddüt edilen konularda ikna edilmesi yoluna gidilmiştir. Yardımların yapılması sırasında Azerbaycan'ın hassas diplomatik durumundan dolayı gizlilik içinde davranması, yardımların Türkiye'ye ulaşmasının engellenmesi, yardım konusunda Azerbaycan Hükümeti içinde çıkan birtakım ayrılıklar gibi sebepler; yardımlarla ilgili birtakım olumsuz değerlendirmelere yol açmıştır. Bunlar arasında en önemlileri yardım yapılmak istenmediği ve yardım miktarının az olduğu yönündedir. Bu konuda Azerbaycan'ın 1920 yılından itibaren Anadolu Hareketine yardım girişimleri söz konusudur. Ancak 1921 yılından itibaren yapılan yardımın miktarı ve çeşidi göz önünde bulundurulursa bu yardımların gerçekleşmesinde 1920 Nisan ayından itibaren Azerbaycan'da Bolşevik yanlısı bir rejimin iş başında olması ve 1921 yılında Türkiye'nin Sovyet-Rusya ile imzaladığı Moskova Antlaşmasının etkisi göz ardı edilmemelidir. Böylece Azerbaycan, Türkiye'ye bazen doğrudan bazen de Sovyet yardımlarının aktarılması hususlarında destek olmuştur.

Bu yardım talepleri ile de ilişkilendirilebilen söz konusu iki yıllık dönemdeki Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde söz konusu edilen bir diğer önemli konu; Azerbaycan'ın Kızıl Ordu tarafından işgal edilmesinde Türkiye'nin desteğidir. Bu işgalin İttihatçılar arasındaki bir örgütlenmeden ortaya çıktığı söylenen Karakol Cemiyeti'nin Bolşeviklerle yaptığı müzakereler sonunda imzaladığı, Mustafa Kemal tarafından onaylanmayan 11 Ocak 1920 tarihli anlaşma metni ile açıklanması makul görünmemektedir. Bir diğer belge TBMM Hükümetinin Moskova'ya gönderdiği teklif listesidir. Bu teklif listesinin Kızıl Ordu birliklerinin Azerbaycan sınırlarını geçtiği 26 Nisan 1920 tarihinde yazılmış olması bile işgalin bu teklif listesi ile doğrudan

ilişkilendirilemeyeceğini ortaya koymaktadır. Ayrıca Azerbaycan halkı, Azerbaycan Parlamentosu ve Azerbaycan Hükümetindeki Bolşevik eğilim göz ardı edilerek, enternasyonel Kızıl Ordu içinde yer alan Birinci Dünya Savaşında esir düşmüş Türk askerlerinin yardımlarıyla işgalin gerçekleştiği düşünülemez. Kanaatimize göre Bolşevik Rusya'nın bu işgalde başarılı olmasının en temel nedeni bölgede hâkimiyet mücadelesi veren iki büyük devletten biri olan İngiltere'nin etkisizliğidir.

Nitekim her iki ülkenin liderleri işgal öncesi ve sonrası yaşanan bu gelişmeleri ulusal çıkar bağlamında değerlendirerek iyi ilişkiler geliştirmesini bilmişlerdir.

KAYNAKÇA

1-Arşivler

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri (BOA, BCA).

Rusya Federasyonu Dış Politika Arşivi.

2-Kitaplar

ASLAN Betül, **Türkiye Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2004.

ATATÜRK, Mustafa Kemal, **Nutuk. (1919-1920)**, I, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, Milli Eğitim Basımevi, 1970.

Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri IV, ATAM Yayınları, Ankara, 2006.

BAGİROV Y. A, **Kurutuluş Savaşı Yıllarında Azerbaycan- Türkiye İlişkileri II**, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş, 2000.

ERMETİN S. Kemal, **Anadolu'da ve Azerbaycan'da Türklere Uygulanan Bitmeyen Soykırım**, Töre Yayın Grubu, İstanbul, 2003.

GÖNLÜBOL Mehmet- Sar Cem, "1919-1938 Yılları Arasında Türk Dış Politikası", **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)**, Siyasal Kitabevi, Ankara,1996.

GÖNLÜBOL Mehmet- Sar Cem, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası**, ATAM Yayınları, Ankara, 1997.

GÜRÜN Kamuran, **Türk- Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

HASANLI Jamil, **Foreign Policy Of The Republic Of Azerbaijan-The Difficult Road To Western Integration, 1918-1920**, Taylor&Francis Group, London, 2016.

HASANLI Jamil, **The Sovietization Of Azerbaijan- The South Caucasus in the Triangle of Russia, Turkey and Iran 1920-1922**, The University Of Utah Press, Salt Lake, 2018.

HASANOV Hasan, **Neriman Nerimanov'un Milli Devletçilik Bakışları ve Faaliyeti**, Bakı, Elm, 2005.

KARABEKİR Kazım, **İstiklal Harbimiz**, I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.

KEYKURUN (Şeyh Zamanlı) Naki, **Azerbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları**, Ekspres Matbaası, İstanbul, 1964.

MEHMETZADE Mirza Bala, **Milli Azerbaycan Hareketi**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları No:40, Ankara, 1991.

QAFAROV Vasıf, (Çev. Eldeniz Recebov), **Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922)**, TEAS Press, Neşriyyat Evi, İstanbul, 2018.

SONYEL Salâhi R., **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.

SWIETOCHOWSKI Tadeusz, **Russian Azerbaijan 1905-1920 The Shaping Of National Identity in a Muslim Community**, Cambridge University Press, Cambridge/United Kingdom, 1985, (First Paperback Edition 2004).

TANSU Samih Nafiz, **İki Devrin Perde Arkası**, Parola Yayınları, İstanbul, 2016.

YAGUBLU Nesiman, **Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 2015.

YERASİMOS Stefanos, **Türk- Sovyet İlişkileri (Ekim Devriminden Millî Mücadeleye)**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1979.

3-Makaleler

ASKER Ali, “*Bolşevik Devrimi, Kızıl Ordu ve Rusya’daki Türk Esirlerinin Kaderi*”, **100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası**, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2018, s. 125-132.

ASLAN Betül, “*Yeni Belgeler Işığında Karakol Cemiyeti, Uşak Kongresi ve Karakol Cemiyeti’nin Bolşeviklerle Yaptığı Anlaşma*”, **Atatürk Dergisi**, IV, S.1, 2004, s. 29-63.

KESKİN Mustafa, “*Millî Mücadelede Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Kuvay-i Milliye İçin Nakdi Yardım Göndermesi*”, **Türk Yurdu**, IX, No:22, Kasım 1988.

TAHİRZADE Adalet Şerifoğlu, “*Karakol Cemiyeti Azerbaycan’da (Azerbaycan’daki Bir Dosya Üzerinde İnceleme)*”, **I. Milletlerarası Türkiye-Azerbaycan Münasebetleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Kastamonu, 2016, s. 74-86.

